

Lóvenberg Lajosné

Életrajz

Lóvenberg Lajosné, Lilly néni 86 éves, alacsony termetű, közepes testalkatú, ősz hajú rendkívül kedves, mosolygós ember. Bár nehezen közlekedik, teljesen önellátó, és gondozza otthonát. Korát meghazudtolóan friss szellemileg, és lelkiileg is rendkívül kiegyensúlyozott, derűs személyiség. Férje halála óta, két éve egyedül él, lakása egy jó állapotú bérházban van. Szerény otthona rendezett, tiszta, vitrinjének polcain többnyire zsidó témájú könyvek sorakoznak, valamint a nagy családról, unokákról és férjéről készült fotók, néhány szép vallási kegytárgy. A hétvégéket gyermekeinél tölti.

Rosenberg Lilly vagyok, 1918. január elsején születtem Hetenyben, a Beregszászi járásban, Kárpátalján [Heteny (Hettyén) – az 1910-es népszámlálás idején a Bereg vm. Mezőkaszonyi járásában lévő kisközségnek nem egészen 800 főnyi lakosa volt. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Klein Mária, az édesanyám 1871-ben született. Egy év volt apám és közte a különbség. Rosenberg Jakab, az apám kereskedő és gazdálkodó volt. Született 1870-ben. Mindketten Heteny községben születtek. Nem voltunk erősen vallásosak, de mindent megtartottunk. Kóser konyhát vezetett anyuka. Mindketten Auschwitzban, a krematóriumban pusztultak el, 1944-ben.

Apám tizennégy évesen kezdett dolgozni, és csak Hetenyben élt, amíg el nem vitték Auschwitzba. Összehozott annyi pénzt, hogy negyven hold földet vásárolt Hetenyben [lásd: a földművelés szerepe]. Az első világháborúban részt vett az apám, a két bátyám, Móric és a Gyula és a kocsisunk. Amíg odavoltak a háborúban, az anyukára maradt a négy gyerek és a gazdaság. Amikor hazajöttek, a Móric a háborúban megtakarított pénzéből megvette a tanyát. A gazdaságot ettől kezdve a Móric vezette apukával. A többi fiút pedig diplomához juttatták, a lányoknak pedig négy polgárit [lásd: polgári iskola] adtak.

A szüleim házasságából született hat gyerek: három fiú, három lány. A legidősebb bátyám, Móric huszonnégy évvel volt idősebb nálam. Utána született Gyula, majd Berta 1904-ben, Józsi 1908-ban és Erzsébet 1911-ben. Rajtam kívül csak Gyula bátyám élte túl a háborút. A Gyula bátyám 1929-ben Spanyolországba ment. Madridban élt két évig. Aztán Venezuelába ment, mert a feleségének a testvére mérnök volt, és ott élt, és ők is odamentek. Ott éltek egy ideig, aztán átmentek Dominikába, ott hosszabb ideig voltak már. A háború idején nem tartózkodott Európában. 1968-ban halt meg.

Berta nővérem férjhez ment Szamossályiba [Szamossályi – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1910-ben és 1920-ban egyaránt nem egészen 900 főnyi lakossal. – A szerk.], a férje terménykereskedő. És három gyerekük született: Judit, Éva és Márta. Az egész család a krematóriumban veszett el.

Bözsi nővérem végig velem volt, de az éhségtől flekktífuszt kaptunk [A flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.]. Én túléltem, ő meg hazajövet Prágában halt meg.

A Józsi bátyám orvos volt, de még fiatalon meghalt. Nem nősült meg. Franciaországban, Marseille-ben lőtték le a társaival együtt. Prágából menekült huszadmagával, mind orvosok, a németek elfogták őket, mindet kivégezték 1944-ben.

A Móric bátyám is ottmaradt Auschwitzban. Ő vitte a gazdaságot, mert ő volt a legöregebb, hiszen Gyula nem volt itthon. Egyszer úgy megemelte magát a munkában, hogy sérvet kapott. Így került kórházba a zsidók összeírása idején. De az orvos jól ismerte és tisztelte, ezért felvette, és sérvvel megoperálták. Auschwitzban előbb kiválasztották munkára, de mikor egy német bement a fürdőbe, és meglátta rajta azt a friss vágást, akkor elvitette a krematóriumba.

Gyerekként a legtöbbet Móriccal és Bözsivel voltunk együtt. Dolgoztunk a háztartásban, kézimunkáztunk, varrtunk. Ők is a hetényi református iskolába jártak. Én a matematikát szerettem a legjobban. Később megszerettem a történelmet is.

Vallásos családban nőttem fel. Sok mindent megtanítottak nekem a szüleim. Gyerekkoromban a szombattól kezdve mindent megtartottunk [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Kóser háztartást vezettünk. Jártam héderbe, tanultam imádkozni. A legjobban a Pészahot szerettem. Még külön húsvéti edényünk volt.

Hetyennek mindössze százötven lakosa volt [A népszámlálási adatok, amelyek még abból az időből származnak, amikor Hetyen a Magyar Királysághoz tartozott, ennél lényegesen népesebb településre utalnak. Nem tudjuk, mi idézte elő az elnéptelenedést. – A szerk.]. Kis falu volt, de szép. Hetyenben három zsidó család volt mindössze. A legközelebbi hitközség Beregszászon volt, az is neológ. Újfaluba jártam héderbe, vakációban is mindig odaküldtek [Rafajnaújfalu – kisközség volt Bereg vm. Mezőkaszonyi járásában, 1910-ben nem egészen 700 főnyi magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Ott lakott a nagynéni, a Pepi néni, apuka testvére. Nyáron a szünidőben két hónapig ott tanultam héberül imádkozni, éveken át, amíg nagylány nem lettem. Volt egy idős bácsi, aki tanította a zsidó gyerekeket. Zsidó iskola a környéken sehol sem volt.

A hetényi házunk három szobás volt, nagy verandával és nagy udvarral. Hároméves koromra emlékszem, amikor a cseh-magyar határkiigazítás volt [lásd: településátadások Trianon után]. Jöttek az angolok és a franciák hosszú, nagy autókkal. Mi játszottunk az egyik kisfiúval az úton, a fekete, darabos kővel, amelyet az út oldalára leraktak, hogy a földutat javítsák vele, és jöttek ezek az autók. Azt mondták, na, most van a határkiigazítás. Erre is emlékszem, ez 1921-ben volt. Tiszakerecsenyt elválasztották, mi is a határszélen voltunk, a cseh oldalon.

Fiatalkoromban összejövetelekre jártunk [Mező]Kaszonyba. Énekeltünk, táncoltunk. A Hatikvát is énekeltük, a mai izraeli himnuszt. Még a csehek idejében történt, úgy tizenhét-tizennyolc éves lehettem, amikor több cionista szervezet is volt Beregszászon, én a Somérba jártam [lásd: Hasomér Hacair Szlovákiában]. Ez olyan középutas volt. A Rapaport Dezső szervezte a mozgalmat. A nagybátyám, a Berti bácsi, aki nagy cionista volt, mindig mondta, hogy szakmát kell tanulni, mert arra van szükség Palesztinában.

Egyszer mentem vendégségbe Szamossályiba a nővéremhez, Bertához. Akkor hallottam először óriási uszítást a zsidók ellen, a választás előtti nagygyűlésen. Történt aztán, hogy Hetenybe érkezett egy református püspök, és a református templomban előadást tartott. Mindenki ment a püspököt hallgatni. És a püspök egy nagyon demokratikus ember volt. És mondja, hogy „Sajnos nagyon nehéz idők következnek, fekete felhők borongnak felettünk. Prága utcáin már német csizmák dübörögnek. Nagyon félek, hogy minket is elér hamarosan ez a fekete felhő”. Erre máig pontosan emlékezem. Akkor még nem volt a sárga csillag, még akkor járkáltunk szabadon.

A deportálás előtt kezdtem el dolgozni, 1942-ben. Beregszászban kitanultam a szabásművészetet [1938 és 1945 között Heteny is, Beregszász is átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. – A szerk.], és szabásművészetet tanítottam, mert a Bertó bácsi, a nagybácsim, aki rendkívül nagy cionista volt, azt mondta: „Ne diplomát, hanem szakmát tanuljatok, mert Izraelben az a fontos.” Akkor tanultam ki a szabásművészetet, és ezt folytattam. A zsidótörvények mindenre kihatottak, az egész életünkre [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Az iskoláztatásra úgy, hogy nem tudtam járni tovább a szabásművészeti tanfolyamra. Egy évig tanultam varrást, és egy híres varrónőnél szabásművészetet.

1942-ben még Hetenyben voltam, és akkor még tanítottam szabni, de abba kellett hagyni, mert már nagyon kezdődött a zsidóüldözés. A hitlerizmus már megszállt egyes helyeket. Hetenyt még akkor nem érte el. Nem volt még kikötve, hogy zsidó nem tarthat ipart, de meg volt adva, hogy az üzletet, a fűszer- és vegyeskereskedést árusítsuk ki a kiárusításon. Már akkor nem lehetett nekünk üzletünk. Ekkoriban otthon voltunk, a három testvér: Móric, Bözsi és én meg a szüleim. Gyula megnősült, Józsi Prágában tanult még. A nővérem meg férjhez ment Mátészalka közelébe, Szamossályiba, és volt három gyereke. Utazni lehetett, de nem lehetett, hogy egy zsidó folytasson üzleti tevékenységet, abba kellett hagynom a tanítást 1942-ben.

Amikor Magyarországra bevonultak a németek [lásd: Magyarország német megszállása], ki volt írva, hogy minden zsidó ötnapi élelmet készítsen magához, és ekkor és ekkor legyen készenlétben. Már mondtam, hogy Móric bátyám sérvet kapott 1944 kora tavaszán a nehéz munkától. Még az életben olyan kint nem láttam, mint ami a bátyámnak volt, de már akkor zsidó nem hagyhatta el a falut. Zsidót nem tehettek be kórházba. Megoperálták, sikerült a műtét. Minket meg közben elvittek a gettóba, de mi történt? Mikor jöttek összeírni a zsidókat, a kórházban már nem voltak zsidók, és otthon sem voltak a nővérem, a Bözsi és a Móric. Így sehol nem voltak felvéve mint zsidók. A Móric operációja után pár nappal azonban mindketten maguktól bejöttek a gettóba, utánunk, együtt akartak lenni velünk. 1944. április elején jöttek a csendőrök értünk, szekeret állítottak a kapuba, és oda kellett felpakolni. Ment az egész család. Először az apám, az anyám és én.

A beregszászi gettóba vittek minket. A téglagyár területén voltunk. A környékbeli zsidók meg a ruszinok, mind együtt. 1944. április végén már vittek minket transzportba. Április elején kezdték meg a gettóba terelést, egy hónapig voltunk kinn, a gettóban. A téglagyárban tető alatt voltunk. Az élelmiszer, amit magunkkal vittünk, néhány nap alatt elfogyott. Akkor bejött a gettóba a kerülő felesége, az Etelka. Azt mondja, kisasszony, azt mondják, megölik a zsidókat, mindet. És mondom neki, „Etelka, akármilyen nagy aratás van, egy-egy kalász mindig elmarad. Én is leszek egy kalász”. Ezt mondtam neki. „Én túl fogom élni, Etelka.” 1944. április harmincadikán vittek el minket, május másodikán érkezünk meg Birkenaubá [Braham adatai szerint Kárpátalján a zsidók gettósítása és összegyűjtése 1944. április 16-án (Pészah első napján) kezdődött. Beregszászon két

téglagyárat és az ún. Weisz-gazdaság területét jelölték ki gettónak, a beregszászi és a környék településein élő körülbelül 10 000 fő részére, és május 16. és 29. között négy transzportban deportálták őket. Ennek az itt elmondottak – főleg a deportálás dátumát illetően ellentmondanak. Lehet, hogy Lövenberg Lajosné emlékszik jól, lehet, hogy Braham adatai felelnek meg a tényeknek. Mindenesetre Braham könyvének (A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/) Hatodik Függelékében az áll, hogy az első Kassa városán áthaladt halálvonatot Nyíregyházáról indították, nem Beregszászról, 1944. május 14-én. A beregszászi transzportok 1944. május 16-án, május 18-án, május 24-én és május 29-én indultak. – A szerk.].

Azt mondták, munkára visznek, az öregek pedig mennek külön gondozásra. Azt nem mondták, hova, csak annyit, hogy Németországba. Nem mondtak nekünk semmit, mint az állatokat, úgy kezeltek. A vagonokban még mindenki együtt ment, de már mikor megérkeztünk, és kiszálltunk Auschwitz-Birkenauban, különválasztották a nőket a férfiaktól. Vagy két-három napig tartott az út. Közben meg-megállt a vonat, de nem szállhattunk ki. Csak mindig a vagonban voltunk, kis ablak volt, le volt drótozva, ott kukucskáltunk. Volt, aki meghalt útközben, azt kitették. Együtt utaztunk, anyuka, apuka, Móric bátyám, Bözsi, a nővérem és én. Kassán, mikor a magyar csendőrök átadtak a németeknek, a bátyám ott feküdt a friss operáció után a vagonban, összeszorítva voltunk. Azt mondja, akármilyen lesz, Lilly túl fogja élni. Megérkeztünk, kiszállás. A csomagokat ott kellett hagyni, mindenki menjen nyugodtan, majd mindenki megkapja a csomagját, mondták németül. Mindent németül. Mi értettük, anyukáék perfekt beszéltek németül. És aki nem értette, annak megmondta a másik.

Még a gettóban a parancs az volt, hogy akinél van érték, arany meg ékszer, azt ki kell tenni. Kivittünk mindent. Egy órát meghagytam. Mikor megérkeztünk Auschwitzba, azok a csíkos ruhások, akik már régebben ott voltak Szlovákiából [lásd: deportálások Szlovákiából], Németországból, integettek, nehogy vigyünk be magunkkal bármit is. Erre fogtam az órát, és odadoztam nekik. Kiáltották németül, a férfiak külön, a nők külön. Mikor ezek különmentek, akkor kiabálták, a hatvan éven felüli nők külön, irányította ott egy német SS, hogy erre! Édesanyám hetven éves volt, és nyolcvanöt kiló volt. Régen száz kiló volt, de mikor ezek a bajok jöttek, lefogyott. Akkor elszakadtunk egymástól. Azt gondoltuk, hogy látogathatjuk egymást, mert az öregek mennek külön. Ott voltak a Jickovics lányok hárman, testvérek, szintén Hetenyből, mindig velünk voltak. Az ő anyjuk és a miénk együtt ment. De megbeszéltük, hogy Bözsi, a nővérem is velük megy az öregeket gondozni. Megállapodtunk így. És akkor minket vittek a fürdőbe, ők meg mentek külön. A fürdőben a ruháinkat le kellett pakolni, még akkor a saját ruhánkban mentünk be a fürdőbe. A régi lakók [Azaz a régebbi lágerbeliek. – A szerk.] rögtön rávetették a szemük, és jöttek érte. Mondom, ne nyúljon hozzá, az az enyém! Azok jót röhögtek, és elvitték.

Lenyírtak kopaszra, kaptunk ruhát, szürke, földig érő, bő ruhát meg bugyogót, harisnyát, egy pár zoknifélét. Már előbb láttuk, hogy jön egy csoport, mind kopasz, hogy néznek ki! – mondtuk. Azt hittük, bolondok. És azok meg azt mondják, várjál, majd mindjárt ti is bolondok lesztek. És aztán mi is arra kerültünk. Mikor kijöttünk, nem ismertük meg egymást. Kerestük, hogy ki hol van. Teljesen más arc. Ahogy megyünk, egyszer csak hallom, hogy kiabálnak. „Lilly, Lilly!” A testvérem jön, és egy kenyér a kezében. Még a hazai pékkenyér. „Mit csináltál? Hogy hagytad ott anyukát?” – kérdeztem tőle. „Én nem akartam otthagyni, de a német nem engedett, rám vágott a gumibottal.” „És miért hoztad el a kenyeret anyukától?” „Azt is elvette anyukától, és ideadta nekem” – mondta Bözsi. Ezért mondom, hogy nem minden német egyforma. És a Bözsi így végigélte az egész láger

borzalmait. És hazajövet halt meg, de erről majd később.

A Móric bátyámat kiválasztották munkára, és mikor bement egy német a fürdőbe, és meglátta neki azt a friss vágást a hasán, akkor elvitte a krematóriumba. Az első nap, mikor a zahlappellre kellett állni, hajnali négy órakor már sorakozó volt. Zahlappell, ez számolást jelent. Ekkor számoltak minket meg. Én megkaptam azt a pár zoknit, az egyik olyan meleg harisnya volt, ami combig ért, a másik meg rövid zokni. És kopaszon, hajnali hidegben kötöttem egy turbánt a kopasz fejemre, hogy ne fázzon. Mikor odaért az SS hozzám, úgy pofon vágott, azt hittem a fejem is leesett. „Mit gondolsz, te itt turbánt kötsz!” A fejemről lekapta. Én nem tudtam, hogy nem szabad. Egy ilyen pofon az első nap nekem...

A mi barakkparancsnokunk, Alizka már négy éve ott volt, szlovák zsidó volt [Az auschwitzi tábort 1940-ben állították föl. A szlovák zsidókat ugyan 1942-ben kezdték Auschwitzba deportálni, de végül is minden megtörténhetett, „Alizka” más úton is elkerülhetett Auschwitzba, nem csak a szlovák zsidók tömeges deportálásakor. – A szerk.]. A barakkparancsnoknő is zsidó volt, de nem mindenütt volt zsidó, voltak ukránok is. Voltak kommunisták, német prostituáltak. Elítélték őket, és ott dolgoztak a lágerban mint felügyelők. A rablógyilkosok is ott voltak, csak azokon a jel egy zöld háromszög volt lefelé [A fogoly nemzetiségét a háromszögbe festett nemzetiség-kezdőbetű jelzi (pl. a lengyeleknél: P = Polen, a cseheknél T = cseh). A háromszögek maguk különböző színűek voltak: vörös háromszöggel a politikai foglyokat (többnyire a kommunistákat) jelölték; zöld háromszöget a profi bűnözők viseltek, rózsaszínűt a férfi homoszexuálisok; ibolyaszínűt (lila színűt) a Jehova tanúi szekta tagjai; fekete színűt az ún. „aszociálisok” (csavargók, leszbikusok, prostituáltak) és a cigányok, és két Dávid csillagot formázó sárga háromszöget a zsidók. – A szerk.]. Három hónaponként, akik ott dolgoztak a krematóriumban, azokat elégették, hogy ne legyen, aki elbeszélje, mi történt ottan. Az eltakarítást mind zsidókkal csináltatták.

Erzsébet fizikuma gyöngébb volt, mint az enyém. Gyakran bevitték a kórházba, ahol kicsit rendbejött, de hamarosan megint leromlott, és ismét bevitték. Egyszer suttogtak a hátam mögött, és azt mondják, hogy tegnap nagy szelekció volt a kórházban, a testvéred is biztosan... Akkor éjszaka elszöktem a kórházba. És megtaláltam a testvéremet, élt.

Beosztottak minket a Kanada nevű csoportba [lásd: Kanada Auschwitz-Birkenauban]. Ez a Kanada csoport azt jelentette, hogy szortíroztuk a zsidó szállítmányoktól elvett ruhákat. A jobb dolgokat külön csomagokba kellett készíteni. A fehérneműt és mindent külön szedni. Nem volt nehéz munka, és még kaptunk nagyon szép új ruhát is, csíkosat. Szürke és kék csíkos és hozzá kék selyemkötőt. A fejünkre piros kendőt, de vadonatúj minden. És a cipőnket, fekete bakancs volt, ki kellett minden nap bokszozni. Szépen, ragyogóan kellett nekünk kivonulni. Miért? Mert a nemzetközi gyorsvonat ott vonult el. Mi ott mentünk a munkába a vasút mellett, ahol ment a vonat. Hogy lássa a külföld, milyen jó dolga van a foglyoknak. Ez hat hétig tartott, mert aztán befejeződött a szállítmány Magyarországról. És a mi munkahelyünk, a Kanada megszűnt.

Beosztottak minket romok eltakarítására. A leomlott meg lebombázott házaknál csákánnyal kellett nekünk a köveket kivájni. Ez egy borzalmasan nehéz munka volt. Csillébe kellett pakolni az óriási köveket. Mikor a csille megtelt, akkor a vastag kötelet, ami a csillére volt kötve hosszan, tizenharcunknak vagy húszunknak kellett húzni. Akkor azt el kellett szállítani, nem tudom, hány méter hosszan. Én a tizenharcas csoportban voltam. Miután kiborítottuk, akkor szépen máglyába kellett rakni a köveket. Mikor máglyába raktuk, akkor visszahúztuk a csillét, és újból kezdtük a

munkát. Ez volt egy ideig. Aztán áttettek krumplivagonírozásra, télire elvagonírozni krumplit a katonaságnak.

Mikor megérkeztünk, adtak kenyeret, és azt hittem, hogy az házi főzött szappan, úgy nézett ki a kenyér. És azzal voltunk meg két deka margarin, meg adtak fél liter levest, és ott még olyan sűrített valamit darálva. Úgy nézett ki, mint a moslék, amit adtak a szomszédban, Hettyenben, mindig a disznónak, ahogy láttam. Krumpli volt benne. Mindennap egyformát kaptunk, nem volt változás.

Vacsorára adtak egy csésze feketekávé. Kávé? Bebarnított valami szaharinnal. A kenyeret be kellett osztani. Nem tudom, hány deka volt, de nem volt egy fél kiló. Én mindig kimentem a szemétdombra, és ott szedtem össze a zöldségnek a tetejét [héját], amit a konyhából kidobtak. Azt jól lemostuk, és konzervdobozban, két téglán, amit összetettünk, főztünk bent a barakkban. A barakk közepén volt erre megfelelő hely.

A láger területén, ahol mi voltunk, akiket munkára fogtak, ott lehetett ilyesmit is csinálni, mert azt nem ellenőrizték. A munka után és az appell előtt volt egy óránk, amikor szabadon lehetett közlekedni a barakkok között. A C-lágerbeliek nem jártak munkába, azok nem kaptak enni. A C-lágereseket megsemmisítették.

Eleinte mi sem tudtuk. Majd' három hét után tudtuk meg, hogy nem élnek a szüleim. Mert a barakkparancsnok, az Alizka kiabált, hogy csend, mert nagy baj lesz. Nyolcszázan voltunk egy barakkban, hát ugye nagy volt a hang, és ő meg mindig félt, és bosszúból megmondta nekünk, hogy ahhoz tartsátok magatokat, hogy hol vagytok, tudjátok meg, hogy a ti szüleiteket még aznap elégették, mikor ideérkeztetek. Mindig láttuk a nagy lángot. Itt nem temetkeznek, elégetik az embereket. Azt nem gondoltuk, hogy a mi életünk megy ottan.

A krematóriumba csak a zsidókat vitték meg a cigányokat. A cigányok ott dolgoztak a szomszéd barakkban, és egyszer csak nem jött ki egy cigány se. Csak mondták, hogy háromezer-ötszáz cigányt elégettek akkor éjszaka. Rettenetes volt. Mikor megtudtuk, hogy elégették a cigányokat, és nem lehetett tudni, hogy kire mikor kerül sor!

Aztán a krumplit tároltuk, ez volt az új munkánk a Kanada után; s mivel én gazdálkodónak a lánya voltam, nagyon tudtam, hogy kell tárolni. Az ötvenkilós ládákat vittük oda a vasúthoz a raktárba. Egyszer valaki eldugott négy szem krumplit. Az egyik SS egy bunkósbottal járt, a tetején ilyen gömb, mint régen a kondásoknak. És én nem voltam ott éppen, mert a testvérem akkor is kórházban volt. Csak arra értem vissza, hogy mindenki felhajtott szoknyával áll, az meg üti a feneküket. Mindenki nyolc botot [botütést] kapott. Nekem is azt mondja, ide be! Én is megkaptam, de teljes erejéből. Akik elébb kapták, azoknak a nagy méregtől csattant. Megfeketedett a fenekünk. Aztán nézegettük, kinek hogy néz ki a fenéke, és kukkeren [gukkeren] lesték a németek. Egyikőjük azt mondta ennek a bunkónak, „Te, hogy tudtad őket így megverni, hát nők”. És amikor lejárt a munkaidő, akkor odajött hozzánk ez a jobb érzésű, és azt mondta, „mindenki vehet magának négy krumplit, de dugjátok el, hogy a bejáratnál senki ne lássa”. Ezzel kárpótolt.

Megtörtént az, hogy éjszaka – akkor hallottam először magyar szót mástól, mint a társnőimtől – kimentem a szemétdombra keresni valamit. Sötétség, egyszer csak hallom, hogy az őr káromkodik magyarul, „Akutya istenit, mit csináljak? Lőjem le?”. Magában beszélt. Mikor meghallottam, te jó

Isten, itt magyar is van! Akkor elmentem, nem lőtt le, megúsztam azt az éjszakait. Pedig statárium volt, de az éhség oly nagy volt, hogy mentem [Sok magyarországi német (sváb) SS szolgált a táborokban, voltak erdélyi németek (szászok) is, akik nagyon jól tudtak magyarul – így például Victor Capesius, akit gyakran küldtek ki a magyar transzportok érkezésekor a szelekció elvégzéséhez, mert megnyugtató volt a deportáltak számára, hogy valaki az anyanyelvükön szól hozzájuk. Capesius erdélyi gyógyszerész volt, Mengele munkatársa. – A szerk.].

Egyszer odakerültünk délidőben egy káposztásföld mellé, ott dolgoztunk mellette. Ott nekiszaladtak a lányok, egyik is, másik is, kihúztak egy káposztát, elszaladtak. Én meg olyan félős voltam, nem mertem. Látom, ott az őr, még rám lő. Odszólók az őrnek németül, hogy engedje meg, hogy vihessek egy káposztát. Nem lehet. De mit csinált? Hátat fordított, szépen megfordult. Én megértettem, hogy ő nem látja. Kihúztam egyet, a társam, a Nelli meg kihúzott kettőt. Én alig egyenesedek fel, hallom, hogy lóháton fut egy SS, az a szerencsétlen Nelli meg elkezdett szaladni a két káposztával. Nem kellett volna elszaladni. Én nem szaladtam. Én megmerevedve álltam, a káposztát leejtettem a kezemből, és vártam... Mikor odaért, leugrott a lóról, a kantárt a kezembe nyomta, és utánaugrott a Nelinek. Hát ugye Nelli facipőben, pipaszár lábakkal, és elkapta. A szadizmus tetőfokán ütötte, rúgta, vágta, leteperte és szidalmazta, ilyen-olyan disznó zsidó, „die schweine Jude! Ha neked egy német tiszt azt mondja, hogy halt!, te még mersz elszaladni?!”. Otthagya, összepisilte meg kakilta magát a Nelli, kijött minden belőle. A német tiszt felírta a számát, az enyémet is, azt mondja, bíróságra mentek, mert nem volt szabad lopni káposztát. Engem bántott, hogy az egyik is, másik is vitte a káposztát, azok elmentek. Nekem meg a testvérem üzent a kórházból, hogy valami vitamint vigyek neki, egy kis káposztalevelet. Hát aztán ezért bíróságra kerültünk. Három nap múlva hívnak, hogy menjünk oda. Engem szólított a bírónő, mondjam el, hogy történt. Elmondtam, hogy a testvérem a kórházban fekszik, és neki akartam valami vitamint, egy kis káposztalevelet. Azért húztam ki egy káposztát. És az őr – kérdezte? Mondom, én nem láttam, ő háttal állt. És én azért mertem kihúzni. A bírónőnek tetszett, hogy az őrt nem mártottam be. Ezért nem hozta azt az ítéletet, hogy kopaszra is nyírjanak. Mert ha valakit megbüntettek, akkor mivel már volt frizuránk, akkor azt megint lekopaszították. És ugye ez már sokat jelentett, mert akkoriban már lehetett hallani ilyesmit, hogy a front közeledik. Meg vittek el transzportokat onnan. És azt az ítéletet kaptuk, hogy piros foltot a hátunkra [Auschwitzban piros háromszöget a politikai védőőrizeteselek kaptak, ez a jel a mellükön, elől volt. – A szerk.]. Ez jelezte, hogy nem mehetünk ki a láger területéről dolgozni. Ez volt a büntetésünk. És nem volt határidő, nem lehetett tudni, meddig tart. Arra voltak ítélve, hogy az ilyen jelű foglyokat elégetik. De ez titkos volt. [Ebben a történetben csak valamilyen SS-hatóságról lehet szó, lehet, hogy a Gestapo Politische Abteilungról, de valószínűbb, hogy egyszerűen valamelyik magasabb rangú SS-őr(nő) elé citálták. És mivel Birkenauról van szó, csoda, hogy nem lőtték rögtön agyon. – A szerk.]

Bekerültem a büntetett barakkba, a nővérem, Bözsi ott maradt a másik barakkban. De mi történt? A büntetett barakkban volt mit enni. Ott volt tej is, főtt krumpli. Vittem a testvéremnek tejet. Miért? Mert azoknak adták a színe-javát, amit főztek. A munkások csak kapták a selejtet. Mert ezek, akik ott voltak büntetettek, régi foglyok már. Voltak zsidók, ukránok, ilyen rangosabbak is ott voltak. És a konyhásokkal megvolt nekik a kapcsolatuk. Hat hónapig voltunk Birkenauban.

Egyszer csak halljuk, viszik a transzportokat Németországba. Jön egy parancs, hogy a barakkból senki nem jöhet ki sötétedés után. Jönnek a teherautók, és arra kell felszállni. Ez a büntetőbarakknak szólt. Jó, transzportba megyünk. Nagy kiabálás, zúgás, mennek transzportba.

Mikor már félig kiürült a barakk, hátul vannak üres részek, jön kézen fogva a barakkparancsnoknő egy fiatal kislánnyal, lehetett vagy tizenhat éves. Odajön hozzám, azt mondja: „Te és a Nelli gyertek velem.” Elvitt minket hátra, az üres részre. Azt mondja, „ide bújzatok be”; a leghátsó ágyak egyikébe, felülre, az ágy mélyedésébe. „A légy zümmögése nem nagy, de még annyi hangot se adjatok ki. Majd én értetek jövök!” Behúzódtunk, csendben vártunk. Egyszer csak kiürült a barakk. Rettentő nagy csönd, el se lehet képzelni, mi az a félelmetes csönd. Hallom, egyszer csak mondja egy SS-tiszt, odajön a parancsnoknőhöz, na, már elment a teherautó. „Mind a nyolcszáz kiment?” Azt mondta, „igen”, németül. Elment a tiszt, a nő hozzánk jött. Óriási könnyekkel a szemében, ömlöttek a könnyei, „na most már előjöhettek. Gyertek ki, ennyit tudtam tenni”. Én nem tudtam, mi az, hogy „ennyit tudtam tenni”. Mentünk utána. És mi hova menjünk? – kérdeztük. Ahova akartok, oda menjete, és elment. Csak később tudtam meg, hogy mi voltunk hárman, akik túléltek azt az éjszakát a nyolcszázból. A többieket mind megölték még azon az éjjelen.

Ezután kerestem a testvéreimet abban a barakkban, ahova engem el irányítottak. Teljesen üres volt a barakk. Kezdek érdeklődni, hol van? Azt mondják, ott vannak összeterelve, két barakk egy barakkban, mint a heringek. Mert transzportba viszik őket reggel. A transzport vonathoz megy, nem a teherautóba kellett nekik szállni. És akkor megyek oda, a jó istennek nem akart beengedni az őt a nővérem barakkjába, az is egy fogoly. Mutatom neki a számomat, mondom, nézd meg, a testvéremnek ennyi a száma. Ott van, én lemaradtam. Beengedett. Kibáltam: Bözsi, Bözsi, megtaláltam. Összepréselve, majd elszédültem a rettenetes szagtól, ami ott volt. Aztán reggel megindultunk a vagonokban. Adtak két kenyeret az útra. És volt egy hátizsákunk, amit mindig megmentettem, az le van adva a Jad Vasem Múzeumban, Izraelben.

Úgy tudtuk, Németországba visznek minket. Ki tudta, milyen nap van, hányadika? Semmit. Vagonban mentünk, majd két napon át. Aztán meg kellett állni, mert nem volt már vagon, át kellett adni a katonaságnak, azt szállították. Betettek minket egy óriási sátorba, ezren ott feküdtünk a puszta földön. Egyszer csak adtak nekünk egy levest, de az olyan sós volt, hogy nem tudtuk megenni. Csalánleves volt.

Majd aztán, két-három nap múlva jött a vagon, és elvittek minket Ravensbrückbe. Ott karanténban voltunk három hétig. Kaptunk délben levest. Óriási tábor volt. Jártak ki munkára. Olyan nagy szadizmus, kegyetlenség volt, ütötték a foglyokat, elverték, mocskosak, sárosak voltak. Nem úgy volt, mint Birkenauban meg Auschwitzban, hogy itt volt a szám a karunkon, hanem ott a hátukon ilyen nagy fehér meszelés, kereszt a ruhájukon. Messziről már lehetett látni, hogy foglyok. Számozva voltak, de a hátuk is meg volt jelölve.

De minket nem vittek ki munkára, karanténban voltunk megfigyelésen, hogy nem hoztunk-e tifuszt vagy valamilyen betegséget. Egymás mellett volt az ágyunk. Mellettem feküdt egy nő, nagyon megöregült, a saját ruhájában volt. Kiderült, hogy Budapest rendőrkapitányának a felesége. Hát, hogy kerültél te ide? Azt mondja, a férjemet egyszer elhívták kihallgatásra, és aztán nem jött vissza. Mentem utána, érdeklődni, vártam, vártam, azt mondták, majd jön, majd jön. És aztán kértem, vigyenek a férjemhez beszélgetésre. Azt mondja, öltözzek fel, vegyek magamhoz ruhát, és idehoztak. Itt vagyok. A férjemről nem tudok semmit [Dr. Sombor-Schweinitzer Józsefnéről van szó, akinek a férje a német megszállás előtt a politikai rendészeti osztály főnöke volt, és akit röviddel Magyarország német megszállása után más politikai vezetőkkel együtt letartóztatott a Gestapo. Sombor-Schweinitzer Floessenburgba került, a felesége Ravensbrückbe, majd onnan az egyik

melléktáborba, Rechlinbe. – A szerk.].

Minket aztán meg továbbszállítottak. Napokig utaztunk a vagonban, majd egy éjjel megérkeztünk Németországba, Berlintonól kétszáz kilométerre egy kis lágerbe, Malchow-ba. De erről a lágerről sehol nem hallani. Malchow egy munkatábor volt. Éjszaka megérkeztünk, se villany, se víz, semmi nem volt. Mindenkinek hasmenése meg mindenféle bajai támadtak. És ott mindenki ment ennek a fatákolmánynak a szomszédos kis helyiségébe, ott végeztük a dolgunkat, de reggel korán eltakarítottuk, mert jött az SS-nő. Idegen helyre érkeztünk, ki tudta, hol van vécé? Semmit nem tudtunk. De nem csak mi jártunk úgy. Ez az SS-nő is, látta hogy már eltakarítottuk, na azt mondja: „Mi is így jártunk, nem tudtuk, hol a vécé.” Emberi hangon. Ott voltunk egy darabig karanténban. Csak pár szem rözsét adtak, úgyhogy nem volt fűtés. Harmincnyolcan voltunk egy helyiségben, és ilyen lábon álló, emeletes fekhelyek voltak. És csak egy fekete-fehér vékony takaró volt rajtunk.

Már őszt felé járt, késő őszt volt, mert már fagyott a fű. Azt a parancsot kaptuk, hogy tépjük ki a fűvet. Mikor tépettük velünk, egyszer csak jött egy olyan parancs, hogy az erdő mellett gyepkockákat kell vágni. Egy autóra engem is feltettek, de azt hittem, ott halok meg. Olyan dermesztő hideg volt, és ruha nélkül, csepergő, esős időben... De mit ád Isten, az utolsó percben az SS-nő se bírta az időjárást, beszüntette a munkát, és visszajöttünk. Még ezek után beosztottak minket a lőszergyárba dolgozni. Gyalog kellett menni hosszú utat, nyolc-tíz kilométert. Kaptunk reggel egy csésze feketekávé, és húsz deka kenyeret. Majd ott a munkahelyen, ahova beosztottak, mentünk, mentünk hosszú, óriási, beláthatatlan, rettentő nagy erdőbe mentünk, de sehol az úton nem lehetett látni, hogy hol járunk. Mentünk, mentünk, és akkor aztán lementünk a föld alá az erdőbe. Az egész erdő alatt ott volt egy muníciógyár, ötvennyolc bunker.

Na most ki hova került? Én egy bunkerba, ahol hüvelyeket töltöttek lőporral. Engem, mivel nem voltam annyira leromolva, mint egyesek, a gépezethez osztottak. Jöttek zsinóron a betöltött hüvelyek berakva egy dobozba, és a gépezetet nekem meg kellett rántani. Aztán továbbvitte a dobozt a sikló. De ha nem húzom pontosan, akkor felrobbanunk. Mondta a német, jól vigyázz, pontosan, mert ha nem, felrobbanunk. Itt dolgoztunk sokáig. Aztán mikor egy-egy gépezet elromlott, akkor jött egy munkás, hogy megjavítsa, az egy francia volt, és az mindig énekelt. És az énekben tudatta velünk, hogy ne féljete, nemsokára szabadok lesztek, mert közeledik a front. Ugye ott nem volt, aki ezt elárulja. Dolgoztunk minden nap, kimentünk meg vissza. Tizenkét órát dolgoztunk naponta, de azt a tisztságot, ahogy nekünk át kellett adni az ügyeletet... Két hétig nappalosok, két hétig éjszakások voltunk. Ez ment egy jó ideig.

Majd egyszer csak mi történik? Az egyik fogolynak közölünk a zsebébe ugrott ez a kis hüvelyféle. Mikor a bevonuláskor a kapu felé ért, ezt kidobta. Ezt megtalálták a németek, és azt hitték, hogy itt valami szervezkedés történt. Nem engedtek ki minket a munkára, hanem egy tisztásra kihajtottak, és körbe kellett állni. Vallják meg, mi készült, ki hozta be a hüvelyt. Senki nem tud semmit! Akkor futás körbe. Egész nap futás és futás. Se enni, se vizet nem adtak. Három napig sem víz, se semmi. Majd három nap után minden tizedik kidőlt. Meghalt. Kiesett. És akkor adtak egy kis kávélotyót egy napra. Megint futás, megint futás, hullnak kifele az emberek, a hét vége felé már minden negyedik. Senki nem tud semmit. Az egyik SS-nő, az elájult, nem bírta nézni a kínzást. Mikor ment az idő, végül csak kibökte valaki, hogy van köztünk egy bolond, és az dobta ki. Addig, egy hétig, nem mentünk munkába.

Amikor újra dolgozhattunk, volt egy fél óra ebéidő. Adtak egy csészével levest, abban úszkált itt-ott a répa. Magunknak pótoltuk, mivel egy erdőben voltunk, járkáltunk délidőben tejes-dudvát keresni és a vadlóheresóskát. Szerencsés volt, aki hozzájutott. Ezt ettük. Mert ott a szemétdombra mi már nem tudtunk menni, mert hajnalban még a szemétdombon se volt nekünk vitamin, mint Birkenauban. És közeledett a front. Nem kellett menni munkába, a németek kezdtek fogyni. Nem adtak enni, nagyon-nagyon éhesek voltunk. Borzasztó nagy volt az éhség. Mentem a szemetes kukához, hogy lócsontot találjak, mert itt-ott volt rajta egy kis hús. Akkor jön egy SS-nő, elkezd engem csépelni. De engem nem a csépelés érdekelt, én a csontot kivettem. Az is életet jelentett. Megmostam jól, és amit tudtam, levágtam róla, az is étel volt. Harmincnyolc-negyven kilóra lefogytam.

Volt egy olyan parancs, hogy nem szabad feküdni kettőnek egy ágyon, csak egy feketett. De fűtés nem volt, hideg volt. És a nővérem odafeküdt mellém. Összetettük a pokrócot, és ekkor éjszaka bejött egy SS-nő, és meglátta, hogy a nővérem ott fekszik. De honnan tudta, hogy ő jött oda, és nem én mentem oda! Leszállította nővéremet. Lekapta azt a széles derékszíjat a derekáról, és elkezdte csépelni a hátát. „Te a parancsot megszeged! Hát nem szabad összefeküdni.” Véresre verte a nővéremnek a hátát. Mindenki ájultozott, nem bírták nézni, Harmincnyolcan fektünk a szobában. Szegény, ezt is túlélte, és túléltek, de ezt elfelejteni soha nem lehet. Egy hét múlva további transzportok érkeztek. Ekkor már megparancsolták: ketten feküdni együtt. Egy héttel azután, ami miatt neki véresre verték a hátát.

Ment megint egy pár nap, már nem csak kettesével feküdtek a fekhelyeken, de akik jöttek, már a földön feküdtek. Bent a barakkban. Megint jöttek a csoportok, a transzportok, mert már kezdtek evakuálni ott is, a Malchow-ot is, és vitték beljebb, beljebb Németországba a foglyokat. És az udvar is megtelt foglyokkal, mi is kiszorultunk a barakkból. Ha valakinek kellett menni vécére, amikor visszajött, már alig fért vissza. Ott a foglyok ki voltak az emberi mivoltukból vetkőzve. Nagyon sok rossz is volt. Egyesek képesek voltak arra, hogy irigységből, mert neki nem jutott, beárulja a saját fajtáját. Volt olyan eset, hogy bejött egy SS-tiszt este, hogy ki akar dolgozni? Mi rögtön jelentkezünk a testvéremmel. Azt mondja, a lakást kell kitakarítani. Ja, akkor már a többiek is akartak menni. „Nem kell, csak az a kettő jöjjön, aki rögtön jelentkezett!” – mondta.

A takarításban az volt a jó, hogy a német kitett három kenyeret, ami neki nem kellett. Ott volt neki keksz, amit otthonról küldtek, fokhagyma, amit akarsz, neki mindene volt. Abból mi mindenből egy kicsit leloptunk. Ez már életet jelentett. Akkor mit csináltunk? Nővérem is egy kenyeret, én is betettük a kenyeret a tarisznyába, amely alul volt, a szoknya alatt. Úgyhogy a kapun be tudtuk vinni. De a kezem odafagyott a vödörhöz, amikor a szemet kipucoltuk a kályhából, meg a szénport söpörtük. Gyönyörűen kitakarítottunk, szemet vittünk neki, nagyon meg volt elégedve. Ez nekünk jelentett életet. Majd megint mentünk, a testvéremmel jelentkezünk, segíteni a levest hozni, ilyen nagy ibrikben. De vittük magunkkal a csészénket is alul, és útközben telemerítettük, és meg is ittuk. De az egyik saját fajtám sajnos ment, és beárult. Idáig sülyedtek, mert már semmi nem számított nekik, odáig jutottak. De én éltem ésszel, mikor mi megérkeztünk, amint megittuk a levest, ki is mostuk a csészéket. És betettük szépen a helyére. Jön a nő, rögtön a mi fiókunkhoz megy, és látja, hogy tisztán ott van a csésze. Tehát hazudtál, és kapott egy pofont az árulkodó. A munkára nem jelentkezett, de azt irigyelte, hogy egy csészét megittunk. Szóval én nem hagytam el magamat, ez is sokat jelentett. Ki tudtam számítani az időt. Ravensbrückben is, amikor ott fektünk, a konyha mellett volt a szobánk. Behozták a konyhából a nagy ibriket a levessel, mikor

az őr elment, én rögtön kiszámítottam a megfelelő pillanatot, és egy tállal belemerítettem, megettük ketten, kimostam és letettem. Így tudtam életben maradni.

Amikor Malchow-ot kezdték már evakuálni, a németek menekültek. De jött egy német tiszt, azt mondta nekünk, hogy vegyetek a raktárból magatokhoz, amit tudtok, mert lesz, hogy egy hétig sem fogtok enni kapni. Nem lesz, aki enni adjon nektek, mert nem tudni, hogy melyik csapat jön ide előbb. Én már utolsónak értem a raktárba. És egy kis cukor volt már csak, egy kis rongyocskát találtam, és abba kis cukrot tettem. Beállít akkor oda egy SS köpennyel, és rám szól: „Hogy mertél ide jönni?” És rám fogta a fegyverét, hogy lelő. De nekik már akkor nem volt szabad lőni. Mert már bukott Németország, ez volt május elején, 1945-ben. Május másodikán szabadultam. Igen, nekik már menni kellett. Még ott voltak a németek, de már mindenki tudta, legfőképpen ők, hogy elvesztették a háborút, és hát féltek, hogyha valami olyasmit tesznek, akkor bíróság elé állítják őket. Szerencsémre az egyik nő látta jönni, elbújt az ajtó mögé, és elvisította magát. Meglepődött, hogy nem egyedül vagyok, nem végezhet velem. És akkor fejbe vert. Vértett nagyon a fejem, de akkor mi már a kórházban voltunk, mert a barakkokat kiürítették, és a betegek még ott maradtak. Azt mondták, kivégzik a betegeket. De én nem hagytam ott a testvéreimet. Olyan helyzet volt ott, mindenki összezsínálta magát, piszokban feküdtek, rettenetes volt. Mentem, mindig szereztem valamit, hát aztán mi legyen velem, vérzik a fejem? Az egyik nő tudta, melyik az orvosnő, rimánkodott, hogy kösse be a fejem. „Nincs semmim, annyit tehetek neked, hogy kimosom, és papírral bekötöm.”

Ők elmentek [németek], mi maradtunk, majd jöttek a franciák, a vöröskeresztes segély, az önkéntes ápolók. Azok kezdtek ott rendet teremteni. A nővérem azt mondja, eredj, szerezz valami ennivalót. Vittek a németeknek valamit enni, én felálltam arra a kis kocsifélére, amin vitte a francia az ennivalót, hogy adjon egy kis kanál meleg levest a testvéremnek. Az engem úgy levágott onnan, hogy én majdnem elájultam. Aztán kezdték mocskolni őt a többiek, nem szégyelled magad, mondták a társai, egy nőt így bántani. Akkor akarta már nekem jóvátenni, de nem érdekelt engem már. Volt bennem egy kis önérzet. De az ablakban láttam kitéve egy ilyen darab sültszalonnát, valakinek kitették, és én azt elvettem. A franciákról nekem nagyon rossz benyomásom volt.

Aztán elmentek, és minket behelyeztek abba a barakkba, ahol a németek voltak. Már jobb körülmények közé kerültünk. A németek lettek akkor a kiszolgálóink. Ők főztek, takarítottak meg minden. Majd jöttek az oroszok, kis orosz katonák, láttuk, hogy jönnek, nagyon örültünk. Felszabadító csapat, a húszezer fős katonaság a láger körül. Mit csináltak ezek a katonák? Bebetörték a lágerbe, ahol ott voltak a német nők, lefeküdtek velük.

Ott voltunk egy ideig, aztán egyszer kezdtek jönni a vöröskeresztes autók. Összeszedtek, mentünk be a városba, Malchow-ba. Ott az egyik épületbe, olyan palotaszerű volt, két öregasszony volt bezárva. „Nincs már semmi, mindent elvittek. Nekünk sincsen már semmi” – mondták. Nem akarjuk bántani, csak enni akarunk, mondtuk nekik. Nem tudtak mit adni. Mentünk tovább. Ezt-azt összeszedtünk értéket, amit tudtunk, bepakoltam a bőröndöt, hogy hozom haza. Volt két nagy bőröndöm, meg pokrócokat szereztem, a dunnahajból varrtam magamnak ruhát. És aztán jönnek mind a segélyszervezetek, de a magyar vöröskereszt nem jön. Jön a jugoszláv, jön a cseh, mind. Végül jelentkeztünk, hogy mi Csehszlovákiába megyünk, mert mi itt voltunk a csehek alatt. És avval aztán elvittek Prágába, négy nap jöttünk.

Prágában mindkettőnket [azaz a nővérét és őt] más-más kórházba vittek. Ott voltunk még majd három hétig. Még az ágyról sem tudtam leszállni, de kerestem a nővéremet. Volt ott egy fiú, aki szintén magyar zsidó volt, ruszin vidékről való. Kértem, keresse meg a testvéremet. Nem szállhattam le az ágyról, nem tudtam. Az elindult, kereste, kereste, és a végén megtalálta. És akkor megkértük az orvost, engedje meg, hogy én is elmenjek. Ők levisznek az autóhoz, és én hadd menjek kísérettel a testvéremhez. Megengedte. Elmentem, megtaláltam a testvérem, nézem, üveges, élettelen az egyik szeme, bebádogosodott. „Lilly, ugye megyünk haza, én is jobban leszek, egy hét múlva én is megyek veled” – azt mondja. Milyen szépen látszik, hogy te javulsz. És mondja ott az egyik cseh nő, megszólított, mikor kijöttem, tudott egy keveset magyarul, ott dolgozott. Azt mondja, már meghalt volna a testvére, de nem tudott, mindig magát hívta, Lilly, meg Móricot, a bátyját. Annyira várta magát. Mire másnap jöttem, már meghalt. Az ottani zsidó hitközség irodája temette el Prágában, az új zsidó temetőbe, a tizenharmadik sorba.

Egyedül jöttem haza, borzasztó volt. Júliusban jöttem haza a három Jickovics lánytestvéremmel. Akkoriban voltak ilyen vonatrablók, és tudták, hogy ezek a zsidók mind hoznak magukkal valamit, és akkor betörtek, és a szomszéd vagonban mindent kifosztottak a férfiaktól. De velünk jött egy fiú, aki szintén hetyani volt, a három lány unokatestvére, elkísért minket haza. Odaült az ablakhoz, hogyha valamelyik majd mászik befele, ne engedje be. Így minket nem raboltak ki.

Mikor Pozsonyba értünk, leszállított egy fiatal vasutas, és követelte mitőlünk a vasúti jegyet. Mondtuk, hogy nekünk nincs vasúti jegyünk, a lágerből jövünk. És azt mondja, őt nem érdekli, mutassuk meg az igazolványt. Így ejtett minket át. Mutassuk meg az igazolványt, amit kaptunk Malchow-ban, igazolványt, hogy a lágerből jövünk. Mindegyikünkötől elszedte, és azt mondta, csak úgy adom vissza, ha kifizetitek a vasúti jegyet. Honnan fizessük ki, nekünk nincs pénzünk! És elszedte mindenkitől, úgy jöttünk haza, nem maradt meg nekünk az igazolvány egyikünknek se, hogy mi a lágerban voltunk.

Mikor megérkeztünk Budapestre, elmentünk a Síp utcába [Itt volt a Budapesti Zsidó Hitközség irodája. – A szerk.], és a tetoválásunk alapján kaptunk igazolást, hogy mikor érkeztünk, milyen a számunk. Ez lett az első igazolványunk. Az én számom a bal karomon: A-6742. Odamentünk a lágeresek szállására, és aztán elmentem meglátogatni az unokatestvéremet, aki hazajött. Tudtam, hogy Hetyenben minden munka rám vár. Egyedül maradtam. Hazamentem, tudtam, a szüleim nem élnek, Bözsi meghalt, csak a Móricról nem tudtam semmit. De jött egy szomszéd falubeli fiú, aki mondta, hogy ne várjam.

Krematóriumban végezte az anyám, az apám, és a nővérem, a Berta is a krematóriumba ment a három kislányával. Az egyik tizennégy éves volt, egy nyolc éves és egy négy éves. A férje meg a munkatáborban halt meg. A Bözsi hazafelé halt meg, Józsi Franciaországban lőtték le a németek. Gyula bátyám 1929-ben elment, Madridban élt két évig, aztán Venezuelába ment, aztán átmentek Dominikába, ott hosszabb ideig voltak már. A háború idején nem tartózkodott Európában. Amerikában élt, rendszeresen küldött levelet meg csomagokat. De soha többet nem találkoztunk. Csak fényképről láttam. Akkor már tudtam, teljesen egyedül maradtam. 1968-ban halt meg. Nem tudtam róla semmit a haláláig. Amerikában van eltemetve.

Mikor hazamentem, a házunkban egy falubeli lakott. Mikor elvitték a zsidókat, szétszították a lakásokat. Neki adták a mienket. Azt mondta, övé a lakás, neki adták, de ő nekem kiürít egy szobát, és ad nekem ebédet. Akinél el volt helyezve érték és pénz, az mindent visszaadott, a Sütő Gábor, egy tehetős gazda volt. Sőt, még azt is megcsinálta, hogy amikor a zsidóktól elkezdtek szedni a terményt, jött, hogy vigyünk két szekér búzát hozzá, és majd mikor lezajlik ez a dolog,

visszaadja nekünk. Így is történt. A háború után hiánytalanul visszahozta a termést. Aztán jött a férjhez menés, mert Heteny a Szovjetunió része lett, és mi szovjetek lettünk, azok a törvények voltak érvényesek ránk. Akkoriban azt mondták: azé a föld, aki megműveli. Hamarosan megismerkedtem a férjemmel, nagyon szép, de nagyon szegény fiú volt. Beregszászban ismerkedtünk meg, egy család hozott össze bennünket. Azt mondták nekem, menj hozzá, nem egy kiélt férfi, harminckét éves, még nem volt felesége.

Lővenberg Lajos, a férjem árva gyerek volt, 1912. augusztus huszonnegyedikén született Beregszászban. Még 1924-ben meghalt az anyja. Őt egy rokon család nevelte föl. Az apja megnősült, és ő a mostohát nem tudta elfogadni az anyja helyett, és elment otthonról. Ő meg akarta tartani a vallást szigorúan. Rokonoknál dolgozott. Ő vezette nekik a könyvelést. Nyolc általánost és kereskedelmet végzett Beregszászon [Lővenberg Lajos már a csehszlovák iskolarendszerben tanult. – A szerk.]. Miután már összeházasodtunk, a férjem mindig elkísért engem munka után az iskolába. Ha te kísérsz engem, akkor, mondom, iratkozz be te is! Beiratkozott, és együtt leérettségiztünk.

Munkaszolgálatos volt. Elsők között hívták be, és az utolsók között jött vissza. Hat évet volt oda. Előbb Magyarországon szolgált, aztán átadták a németeknek, de Bécsben dolgoztatták. Ők keményen dolgoztak. 1946. március tizenkilencedikén állt a hüpe a beregszászi zsinagóga udvarán [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A menyasszonyi ruhám részben a vöröskeresztes csomagból került elő, részben meg vettem apróbb dolgokat hozzá. Amikor Prágában voltunk, hazafelé a lágerből, kaptunk ezerötszáz koronát, abból vettem egy pár szandált. Gyönyörű szép idő volt az esküvőnk napján, napfényes, egy felhő se volt az égen. Egy hét múlva, március huszonnegyedikén Hetenyben tartottuk a polgári esküvőt.

Amikor férjhez mentem, a Tóth Béla, aki a háztulajdonosnak vallotta magát az én házamra, a konyhát kiürítette, tehát egy szobát és egy konyhát használhattunk. Majd a férjem megy Beregszászra, egy ember megállítja, aki ismerte. Azt mondja, talált egy pénztárcát, benne iratokkal, a Tóth Béláé. Átveszi a férjem, hozza haza. Belenéz a papírba, hát a fasiszta komité adta neki a lakást használatra. Elmentünk az ügyvédhez, és azt mondta, át kell íratni az apám nevére az enyémre. Az egy óriási jóérzés volt, mikor este én csuktam be a lakás ajtaját. Így jutottam vissza a lakásomba. És akkor már jöttek a gyerekek.

Ment az élet, nehéz napok jöttek, a férjem elhelyezkedett. Kapott állást a pénzügynél, az adót ő szedte be a faluban. Mivel az én férjem nagyon értelmes, okos ember volt, a férjem lett a jegyző. Egyik alkalommal a férjemet feljelentették. A feljelentésre ügyészi kivizsgálás lett. A férjem nem volt hajlandó semmit adni nekik, „mert, én nem csináltam semmit – mondta –, én igyekeztem végrehajtani az utasításokat”. Később jött a tárgyalás, és én vittem a férjem ruháit. 1948-ban ott maradtam egyedül két kisgyerekekkel, egy négy és fél hónapossal és egy tizennyolc hónapossal.

A férjemet tíz évre ítélték, majd aztán ment a fellebbezés. Mikor Sztálin meghalt [1953], átvizsgálták az iratokat, és akkor látták, hogy ez egy hamis per volt, felülvizsgálták, és rehabilitálták a férjemet. Amikor a férjem négy év után hazajött, beszerző lett. Én az egészségügynél dolgoztam, összesen harminc évet.

Budapesten 1978 óta élünk a férjemmel. Egyből találtam munkát. Először a Vízműveknél dolgoztam egy fél évig, majd a Gázművekhez kerültem. A Gázműveknél a könyvelőségen tizenhat évig, már mint nyugdíjas dolgoztam. Már Beregszászon is több éve nyugdíjasként dolgoztam. Ötvenhárom éves koromban mentem nyugdíjba. Ezt követően még összesen húsz évig dolgoztam

nyugdíjasként. A férjem is a Gázműveknél dolgozott 1996-ig. A férjem 2002. szeptember huszonnegyedikén távozott el tőlünk. A zsidó temetőben és a vallásnak megfelelően temettük el [lásd: temetés, temető].